

Alternatívák és értékpluralizmus Bibó István gondolatvilágában

Az 1983-ban, ötvenegy éves korában Budapesten elhunyt Oltványi Ambrus nemzedékének egyik legműveltebb irodalmára volt, egyszersmind a független gondolkodás megbízható, kritikus agyú támasza. Az alábbi írás közzétételével, mely eredetileg a budapesti Bibó Emlékkönyvben jelent meg, tiszteletünket akarjuk leróni az oly fiatalon elpusztult kiváló elme iránt.

Bibó István — mennyiségi vonatkozásban nem a legtekintélyesebbek közé tartozó — életművének lapjairól híven, a maguk teljességében rajzolódnak ki gondolkodói arculatának fő jellegzetességei: a világnézetnek az a mindvégig megőrzött lényegi azonossága, amely e 45 évet átfogó, tematikailag és műfajilag változatos oeuvre-t annyira egységes veretűvé (s egyszersmind a korszak hazai eszmetörténetében oly kivételes tüneményé) teszi, a gondolatrendszer belső koherenciája, az alkatmazott vizsgálati metódusok komplex volta, valamint a mérsékelt, nem eszkatológikus színezetű optimizmus, az értelem és belátás erőinek fokozatos felülkerekedésébe vetett hit, amelyet talán pályázáró alkotása, a magány és elszigeteltség éveiben keletkezett nemzetközi jogi tárgyú értekezés sugároz a legtisztább fénnel felénk.¹

Az életmű korszakait és rétegeit a gondolati szálak sokasága, a minduntalan – rendszerint egyre gazdagabb hangszerelésben, új összefüggésekbe ágyazottan – vizszatérő azonos motívumok egész sora fűzi össze. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy Bibó 1945 előtti pályaszakaszának – mint állítólag jelentéktelennek és érdektelennek – figyelmen kívül hagyása, amire mind egyes méltatói, mind némely bírálói hajlamosak, semmiképpen sem indokolt. 1945 előtti és utáni munkássága között nem húzódik éles választóvonal. A gyakran emlegetett, híressé vált Bibó-tanulmányok nem egy tételét és problémafelvetését már a háború éveiben született írásokban megtaláljuk. Az *Elit és szociális érzék* című, 1942-ből való dolgozat, amely – ha kissé elvontnak tetsző, konkrét részletekbe nem bocsátkozó formulázásban is – keményen elmarasztalja a korabeli vezető réteget kiváltságaihoz való görcsös ragaszkodása, hamis önelégültsége, a „szociális munka” címén üzött, önigazoló célzatú pótcselekvések kultusza miatt, a magyar uralkodó osztályok szellemi és erkölcsi süllyedéséről mondott későbbi ítéletének jó néhány elemét tartalmazza. Azok a gondolatok pedig, amelyeket ugyanitt a teljesítőképes hatalmi elitek jogosultságáról és szükségességéről s az ilyen irányító szerep betöltésének feltételeiről olvashatunk, éppenséggel nem állnak távol attól az elvi állásponttól, amelyet *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című, évtizedekkel később írt könyv ugyane tárgyról szóló passzusai fogalmazzak meg². A *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című, 1944-es tanulmány lényegében magában foglalja *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* című, 1947-ben tartott akadémiai székfoglaló előadás egész problematikáját; a két – egyaránt a hatalomkoncentráció veszélyeire és lehetséges ellenszereire összpontosító – írás gondolatmenete és érvekészlete messzemenően fedik egymást. Fiatal kora

óta foglalkoztatta Bibót – amint erről *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* című, 1934-ben publikált értekezése tanúskodik – az államközi viszonyok szabályozásának, a nemzetközi konfliktusok rendezésének ügye is. *A keleteurópai kisállamok nyomorúságá-nak A jó békekötés technikája* címet viselő zárófejezetében újból ezzel a kérdéskomplexummal nézett szembe, hogy élete vége felé majd egy kifejezetten ennek a témának szentelt könyvben ismétlje meg – immár az átfogó elvi általánosítás szintjére emelve – az 1946-os röpiratában mondottakat.

A problémák általa választott megközelítésmódját – amellyel ugyancsak egyedül állt nemzedékében – mai műszóval interdiszciplinárisnak, minősíthetnénk. Elemzéseiben a jogi (ezen belül jogfilozófiai, államelméleti, közigazgatástudományi és nemzetközi jog), szociológiai, szociálpszichológiai és történelmi szemlélet – mindegyik az őt megillető helyen és arányban – egyaránt érvényesül. (Közgazdasági szempontok viszont csak szórványosan, periférikus jelleggel bukkannak fel fejtegetéseiben.) Két korai munkájának (*A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*; *Kényszer, jog, szabadság*) impozáns irodalomjegyzéke is bizonyosságot tesz széles körű s korszerű tájékozottságáról. Későbbi, esszészerű írásaiban mellőzte a filológiai apparátust, de olvasójuknak ennek híján sem lehet kétsége afelől, hogy az említett tudományszakok új eredményeit mindvégig figyelemmel kísérte.

Érdeklődésének fókuszában kétségtelenül mindenkor a politika kérdései álltak. Nem jogtudós, nem szociológus, nem történész, hanem mindenekelőtt politológus, a politikatudomány kimagasló XX. századi magyar művelője volt. Nem tartozott a rendszeralkotásra törekvő, fő céljuknak saját nézeteik átfogó szintézisbe foglalását tekintő gondolkodók közé. Megszólalásait többnyire valamilyen konkrét kihívás váltotta ki; politikai filozó-

fiájának vezéreszméit, alapvető értékválasztásait — némiképp a politikai szociológia ma már klasszikusnak számító úttörőjére: Tocqueville-ra emlékeztető módon — aktuális problémák és helyzetek elemzésén keresztül juttatta kifejezésre. Az ilyenfajta kihívások az 1945 és 1948 közötti, felgyorsult dinamikájú időszakban voltak a legerőteljesebbek. Ez a rövid periódus csilantotta fel Bibó előtt annak lehetőségét, hogy elméleti tevékenységével a gyakorlat alakítóinak, a demokratikus magyar társadalom formálóinak sorába léphet. Érthető, hogy munkásságának súlypontja erre a néhány évre esik. A hiteles Bibó-portré megrajzolásához azonban korábbi és későbbi írásainak tanulmányozása sem nélkülözhető.

*

Bibó történetfilozófiai álláspontjának leglényegesebb eleme a mechanikus determinizmus egyértelmű elutasítása volt. Egy-egy történelmi szituációban sohasem megmásíthatatlan végzetet látott, hanem olyan — bizonyos alapvető tényezők által körülhatárolt s korántsem mindig azonos kiterjedésű — alternatívamezőt, mozgási teret, amelyen belül konkrét emberi döntéseken és választásokon múlik, hogy az adódó lehetőségek közül melyek válnak valóra. Teljes egyértelműséggel szögezte le ezt *A magyar demokrácia válsága* vitájában: „Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni és lehet szerencsés vágányokra irányítani.”³ Ugyanez a szemléletmód fejeződik ki 1957-es *Emlékirat*-ában is: „...minden történelmi pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarattal kérdése.”⁴ Egyáltalán nem mond ellent ennek, hogy más összefüggésekben bizonyos nagy történelmi tendenciák irreverzibilis

voltát hangsúlyozta: pl. arról a folyamatról szólva, amelynek iránya a monarchikus-feudális legitimitás uralmától az önrendelkezési jogon alapuló demokratikus legitimitás elvének érvényre jutása felé mutat. A kétféle legitimációs bázison alapuló intézményrendszerek működését összehasonlítva nem hallgatta el, hogy az előbbiek a nemzetközi tárgyalások hatékonyabb módszereit alakították ki, nagyobb mértékben birtokolták „a jó békekötés technikáját” (s tanácsosnak ítélte e módszerek és technikák némely vonásának figyelembe vételét és hasznosítását is),⁵ de ugyanakkor nyomatékkal emelte ki a szóban forgó fejlődés visszafordíthatatlan jellegét.⁶

Bibó kérdésfeltevéseit, elemzéseinek módszerét mindenkor az alternatívákban való gondolkodás határozta meg. A zsidókérdés alakulását vizsgálva sem volt hajlandó valamiféle, a kikerülhetetlenség értelmében vett „zsidó sors” létezését elfogadni. Reálisan számolt a zsidóságot ért traumáknak az elkülönülési, disszimilációs törekvéseket erősítő lélektani és ideológiai lecsapódásaival – anélkül azonban, hogy ezt a tendenciát egyirányú determinációként fogta volna fel: „Ez (...)nem a zsidó eredet bennerejlő végzete, hanem olyan konkrét történelmi megpróbáltatás vagy megpróbáltatások hatása, melyet más megpróbáltatások, más közösségek, más folyamatok ugyanúgy keresztezhetnek és ellensúlyozhatnak is.”⁷

Ugyanilyen határozottan fordult szembe a „hamis realizmus” frazeológiájának azzal a talán leggyakrabban hangoztatott közhelyével, amely a nemzetközi viszonyokra, a földrajzi és világpolitikai beágyazottságra való hivatkozással vitatna el minden mozgási és változtatási lehetőséget az adott társadalom belső erőtenyezőitől. Bibó már *A magyar demokrácia válságá*-ban pontos és találó megvilágításba helyezte ezt a problémakomplexumot: „...bármennyire is nem tudunk rajtunk kívül álló erőkön és terheken könnyedén változtatni, a magunk

politikai életének a belső egyensúlya mindenekelőtt rajtunk múlik, nem pedig rajtunk kívül álló fordulatokon. Fordulatokat csak az tud hasznára fordítani, akinek belső egyensúlya a fordulatoktól független.”⁸ Ahhoz, hogy egy ország ne pusztán objektuma, hanem cselekvő szubjektuma lehessen a történelemnek, „arra a belső folytonosságra és önmagához való hűségre” van szükség, „amely nemzeteknek, nagyoknak és kicsiknek, egyedül tud súlyt adni a nemzetközi életben.”⁹ Figyelmeztetését megismételte utolsó, 1947 augusztusában *Válság után – választás előtt* címmel publikált belpolitikai helyzetelemzésében is. Jelezte természetesen, hogy a mozgási tér időközben összeszűkült, „a magyar politikai fejlődés az eddiginél nagyobb mértékben vált a világpolitikai események és ellentétek függvényévé.”¹⁰ Mégsem zárta ki végképp annak lehetőségét, „hogy bizonyos belső tisztázódás után az ország a demokratikus kormányzásnak a maga által kiépített útján haladjon tovább.”¹¹ Ehhez olyan politikára van szükség, amely „a hangsúlyt a belpolitikai szükségletekre és a belpolitikai vonalvezetés egységére és szilárdságára helyezi”, s amelynek ezért „egyaránt van értelme mindenféle világpolitikai lehetőség esetére.”¹² Olcsó dolog lenne e kijelentéseket – a további fejlemények ismeretében – szerzőjük naivitásának és illuzionizmusának bizonyoságaként elkönnyvelni. Valójában Bibó, amikor egy társadalom erkölcsi érettségének szintjét nem homi „quantité négligeable”-nak, hanem fontos – s bizonyos mértékben a külső determinánsokra is visszaható – történelmi tényezőnek tekintette, olyan lényegi igazságot fogalmazott meg, amelynek hosszú távú érvényét a kelet-európai társadalmak mostanáig megtett útjának, eredményeinek és kudarcainak, pozitívumainak és ellentmondásainak beható vizsgálata egyértelműen igazolná.

Ha van Bibó gondolatrendszerének olyan területe, amelynek kapcsán – megítélésünk szerint – csakugyan

a szubjektív faktor szerepének felnagyítása, az alternatívamező határainak jogosulatlan kitágítása készíthet vitára, úgy ez az a koncepció, amelyet Magyarország és általában Közép-Kelet-Európa legújabbkori (s kiváltképpen 1849 és 1918 közötti) történelmére vonatkozólag alakított ki. Úgy hisszük: Bibó túlbecsülte a XIX. századi Közép-Kelet-Európa demokratizálódásának, polgári és nemzeti fejlődésének esélyeit, nem érzékelte a maguk teljességében az itt élő népek közötti fejlődésbeli aszinkronitások és más, a régióra nehezedő — akkor objektíve feloldhatatlan — ellentmondások súlyát, nem vetett kellőképpen számot azzal, hogy — amint Hanák Péter írja — „Közép-Kelet-Európa történetileg kialakult társadalmi és etnikai struktúrája, a nemzeti és osztályviszonyok (...) eleve megszábták az itteni polgári átalakulás potenciális tartományának határait.”¹³ Így a magyarságra és szomszédaira a későbbiekben rázúduló katasztrófahullám okainak sorában az első helyre a szubjektív hibákat és mulasztásokat állította, s közelebbről egy konkrét — szerinte téves helyzetmegítélés és félelmi pszichózis sugallta — politikai aktust: az 1867-i kiegyezést minősítette az ezután adódó problémák és feszültségek legfőbb előidézőjének. Ám ez az aránytévesztés semmiben sem csorbítja annak a ragyogó és mélyenszántó elemzésnek az érvényét, amelyet a társadalomlélektani és ideológiai szférában 1867 után ténylegesen bekövetkezett eltorzulásokról: a kiegyezés építményéhez mind erősebben hozzátapadó, különböző előjelű „közösségi hazugságokról”, valamint a politikai kultúra hanyatlásáról, a magyar uralkodó osztályok irreális, önáltató és felelőtlen magatartásáról adott.

Kíméletlen őszinteséggel szólt a közgondolkodás zavarairól és a súlyos történelmi örökség más, a fejlődés útjában álló tehertételeiről akkor is, amikor az 1945 utáni helyzet jellegzetességeit és távlatait vázolta fel.

A hangsúlyt azonban nem a negatív irányú determinációra, hanem a pozitív előjelű, kiaknázásra váró lehetőségre tette. 1945 az ő értelmezésében kivételes alkalom volt a „zsákutcás magyar történelem” egyenesbe lendítésére, egy nem pusztán felszíni módosulásokat hozó, hanem valóban gyökeres átalakulást eredményező társadalmi fordulat kivívására. „Ez az a pillanat, amelytől kezdve újból megnyílt a lehetőség, hogy Magyarország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit a nyugati társadalmi fejlődésnek nevezünk.”¹⁴ Nem hiányoztak ehhez a történelmi előfeltételek sem, hiszen Magyarország – minden fejlődési zavar és lemaradás ellenére – mégiscsak „a legnyugatiasabb fejlődésű az összes kelet-európai parasztságok között.”¹⁵ A fordulat kulcskérdése az ő szemében a paraszti tömegek sorsának, életfeltételeinek és lehetőségeinek radikális megváltoztatása volt. Bibó tudvalevőleg lényeges, meghatározó erejű impulzusokat köszönhetett az éppen az ő fiatalkorában kibontakozó népi mozgalom eszmevilágának, de a mozgalom némely árnyalatát büvkörbe vonó parasztromantika, a paraszti életforma archaikus, kapitalizmus előtti vonásainak eszményítése mindig tökéletesen idegen volt tőle; a legsürgetőbb feladatnak – összhangban a mozgalom Erdei Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán képviselte szárnyának álláspontjával – éppen e vonások minél gyorsabb és teljesebb felszámolását tartotta. A felemelkedésnek azt az útját, amely 1945-tel nyílt meg – mindenekelőtt a földreform következtében – a széles paraszti tömegek előtt, a „kispolgárosodás” terminusával jelölte meg, s politikai helyzetelemzéseinek is nem lényegtelen szempontja volt annak mérlegelése, mennyire, ill. milyen vonatkozásban tudnak és akarnak hozzájárulni a közéletben jelenlevő különböző erők e folyamat előremozdításához. A maga pártjára, a Parasztpártra váró funkciót abban látta, hogy „a legproletárabb tömegekre” (ti. a parasztság legszegé-

nyebb részére) támaszkodva „a kispolgárosodásnak egy radikális, az úri vezetéssel ki nem békülő útját építse ki.”¹⁶ (Csak ebben az összefüggésben értelmezhető helyesen az általa kidolgozott, városokat és falvakat szoros szálakkal összefűzni kívánó közigazgatási reformterv is, amelynek vezérgondolata az volt, hogy a parasztság legszélesebb tömegei is megismerkedjenek „a városi élet nagyobb emberi, politikai, társadalmi és gazdasági lehetőségeivel”, s egy, „a kisszerű községi kereteken túlmutató” önkormányzati élet résztvevőiként sajátíthassák el a „klasszikus” fejlődésű országokban már régen meghonosodott demokratikus politikai kultúrát.¹⁷

Az így felfogott „kispolgárosodás” igenlése természetesen csak egyik döntő fontosságú összetevője, de korántsem kizárólagos tartalma annak a perspektívának, amelyet Bibó — mint a nyugat-európai fejlődéshez való felzárkózás (az 1945-ös helyzetben potenciálisan benne rejlő) történelmi esélyét — a maga egész gondolatrendszerének tengelyébe állított. Nem kevésbé sarkalatos jegyei a szeme előtt lebegő „nyugatias” társadalom-modellnek a szabadságjogokat oltalmazó intézményes garanciák létezése, a hatalomgyakorlás formáinak humanizálása, a hatalmi funkciók tagolása, egymást kölcsönösen ellenőrző és korlátozó hatalmi centrumok kialakítása. A koncepció logikájába szervesen illeszkednek gazdasági vonatkozású (egyébként csupán nagy általánosságban, jelzésszerűen felvillantott) elképzelései is, amelyekben — valamiféle „vegyes gazdaság” keretei között — a magántulajdonnak és a szabad vállalkozásnak éppúgy megvan a maguk helye, mint a szocialisztikus megoldásoknak és intézményeknek. A szocializmus eszményeit ugyanis Bibó nem tekintette a Nyugat szellemi örökségétől idegen vagy azzal éppenséggel polárisan ellentétes törekvéseknek, hanem éppúgy „az egyetemes európai társadalomfejlődés közös célkitűzéseiből, a szabadság, személyes boldogság, egyenlő és osztatlan em-

beri méltóság és az ezeket biztosító közösségi szerveződések eszmeköréből” származtatta őket, mint a klasszikus liberalizmus politikai filozófiájának alapelveit.¹⁸

Nem tanulság nélkül való az 1945-tel létrejött magyar társadalmi helyzet Bibó adta értelmezését összevetni azzal az állásponttal, amelyet Szekfű Gyula fejtett ki ugyanezekről a kérdésekről *Forradalom után* című, 1947-ben írt és kiadott könyvében. (Egy Bibóról szóló, újabban megjelent cikkben azt olvashatjuk, hogy „Bibó és az öreg Szekfű nézetei között sok a hasonlóság.”¹⁹ Ez bizonyos mértékben tényleg így van – ám a kétségtelen egyezések csak annál nyomatékosabbá teszik a ketjük gondolkodói attitűdje között feszülő ellentétet. (Szekfű *Valahol utat veszítettünk* című, 1945/1944 fordulóján publikált cikksorozatában, amelyet joggal minősíthetünk ideológusi pályafutása csúcspontjának, a liberalizmus értékrendje és közelebbről a magyar centralisták eszmei hagyatéka mellett tett hitet, változatlanul időszerűeknek s a magyar társadalom felgyülemlett bajainak orvoslására alkalmas ellenszereknek nyilvánítva az utóbbiak száz év előtti reformjavaslatait. A cikkekben – Szalayra, Eötvösre és társaikra való hivatkozással – meghirdetett követelmények sorában (amelyek egyébként akár Bibó tollából is származhattak volna) ott szerepel „minden szabadságjog legerősebb támasza és védelmezője, a népképviselőten alapuló, tehát parlamenti kormány”, továbbá a „szabad községi szervezet, s a társadalom megszervezésére is képes, erőteljes egyesülési jog, az összes közügyeknek nyilvánosság előtt való tárgyalása, (...) a szabad sajtó, az esküdtszék, a társadalom védelmét a bűnözők lehetséges megjavításával összekötő büntetőtörvénykönyv...”²⁰ A zárószókat intő hangsúlyllyal szögezik le: a centralisták annak idején „felismerték, mily módon lehet emberhez legméltóbban biztosítani minden ember, Isten egyenlő kreatúrái, életét. Szalay, Eötvös és társaik ezeket a módozatokat a demokrácia

rendszerében találták meg, s azóta az ő gondolataiktól való minden elhajlás csak újból bebizonyította nézetük helyességét.”²¹

Erre az elhajlásra néhány év múlva, a *Forradalom után* lapjain maga Szekfű szolgáltatott jellegzetes példát. Bár könyve élén apróbetűs szedéssel lenyomatta a korábbi cikksorozat változatlan szövegét, az új művet annak a – már az előszóban kimondott – tételnek bizonyítására szánta, hogy „amit 100 éven át nem tudunk, s vezető osztályunk nem is akart megvalósítani, annak ideje végképp elmúlt és vissza nem hozható többé.”²² Érvelésének egyik pillére az ország dicstelen második világháborús szerepének, a politikai vezetés csődjének s a széles rétegeket átható szellemi és erkölcsi fertőzöttségnek – Bibó elemzéseivel lényegileg egybevágó, bár kevésbé elmélyült – bemutatása. Ehhez járulnak azután a szorosabban „szaktörténeti” jellegű megfontolások. Az utolsó fejezetbe illesztett, rendkívül elnagyolt történelmi áttekintés a „nyugatias”, a polgáriasulás irányába mutató tendenciáknak még a csíráit sem észleli az újkori magyar fejlődésben, amely Szekfű szerint „többé-kevésbé érintetlen maradt (...) a nyugatnak differenciáló és végső soron a fejlődést szolgáló nagy áramlataitól.”²³ (Bibó viszont – aki szintén szükségét érezte a múltat a jelennel összekapcsoló történelmi visszapillantásnak – arra is rámutatott, hogy a megtorpanás és megmerevedés korszakaiban is „szüntelenül élnek s a többé-kevésbé reménytelen feladatnak újból meg újból nekifutnak a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők...”²⁴) Mindezek alapján kategórikus módon vonta le a következtetést: „...azokon a fázisokon, melyek kimaradtak, soha többé nem mehetünk keresztül.”²⁵ Szekfű – aki valamikor egy elképzelt paternalisztikus, szociális reformokat hozó Habsburg-„népkirályságban” látta a magyarság jövőjének és érdekeinek biztosítására legalkalmasabb politikai keretet – 1947-ben csak egyetlen

utat tartott járhatónak: azt ti., hogy az országnak el kell fogadnia a „keleti demokrácia” formáit, amelyek „erősen el fognak térni a nyugatiaktól és inkább azokhoz fognak hasonlítani, melyek szomszédainknál valósulnak meg a nagy szomszéd, a Szovjetunió közelségében.”²⁶ Állítását konkretizálva, hozzáfűzte: „Szabadság és egyenlőség elvei közül ma az utóbbinak van primátusa”, s így „az egyéni szabadság korlátozásai bizonyára nem kerülhetők el”, de „maga a politikai szabadság s a parlament egész mechanizmusa” amúgy sem „oly lényeges kérdés, mint az, hogy a társadalmi igazságosságnak megfelelően felemelkedjék azok életszínvonala, akik alul voltak és mindig alul maradtak.”²⁷

Bibó szemléletmódjától semmi sem volt idegenebb, mint az ilyenfajta „vagy-vagy”-okban, egymást kizáró ellentétekben való gondolkodás. Alternatívákban és lehetőségekben hívó teoretikusként nem csupán a „végérvényesen eljátszott esélyek” tanát utasította el, de hozzáférhetetlen maradt mindennemű olyan – gyakran a „józan”, „realisztikus” beállítottság álcáját magára öltő – szofisztika számára is, amely állítólagos leküzdhetetlen kényszerűségekre hivatkozva keresett igazolást az egyetemes emberi fejlődés során létrejött alapvető értékek valamelyikének háttérbe szorítására. (Egyébként súlyos tévedés lenne a Bibó és Szekfű állásfoglalásai közötti eltérést azzal magyarázni, mintha az utóbbi nagyobb fokú kritikai szigorral, „realistább” módon vizsgálta volna a háború utáni magyar társadalom állapotait. Valójában Bibó helyzetelemzése nem csupán sokkal árnyaltabb és többszemponútú, hanem egyszersmind jóval illúziótlanabb is a Szekfűénél. Szekfű az 1945-tel előállt szituációt a „forradalom” fogalmával interpretálta. A pontosabban és differenciáltabban látó Bibó viszont így írt *A magyar demokrácia válságá*-ban: „Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma.”²⁸ Ő felfigyelt olyan, a „klasszikus” demok-

rácia meggyökereztetését nehezítő jelenségekre is, amelyek Szekfű szemhatárán teljesen kívül rekedtek — pl. arra a körülményre, hogy a politikai fejlődés elferdülése folytán nálunk „a fasizmus oldalára rengeteg szociális feszítőerő és reformszándék szorult,”²⁹ és így „bizonyos szocialisztikus gondolatok és értékítéletek”, egalitarisztikus törekvések részben éppen „a fasizmusban rejlő féloldalas szocializmuson keresztül” hatották át a köztudatot.³⁰ Ám semmiféle anomáliát és fejlődési rendellenességet nem volt hajlandó a megmásíthatatlan történelmi fátum rangjára emelni, s a fasiszta „álforradalmat” követő „félforradalomban” is egy hitelesen demokratikus, radikális társadalmi reformpolitika megvalósításának lehetséges kiindulópontját ismerte fel.)

Világképe az értékpluralizmus jegyében állt. Tisztában volt vele, hogy az értékkonfliktusok kiküszöbölhetetlen velejárói az emberi társadalmak életének, de merev és feltétlen prioritások megvonása helyett mindenkor a különböző értékek érvényességi területének minél szabatosabb kijelölésére s az ellentétek ilyenképpen való letompítására törekedett. Gondolkodói alapállását kezdettől fogva ez az egyeztető szándék, a rivalizáló értékek és értékrendszerek (ill. a töltésüket adó emberi magatartásformák, érdekek és szenvedélyek) közötti súrlódási felületek csökkentésére irányuló célzat határozta meg. Pregnánsan nyilatkozik meg ez a hajlam abban a megállapításban, amelyet — egy alapvető értékelméleti probléma kapcsán — egy 1942-ben megjelent tanulmányában olvashatunk: „...egy értékrendnek nem az a legfőbb feladata, hogy az egyéni vagy közösségi érdek *elvi* elsőbbségét mondja ki, hanem az, hogy a közösségi és egyéni érdekek elhatárolására és kiegyensúlyozására megoldásokat adjon.”³¹

Az értékpluralizmus és az integrális humanizmus álláspontjára helyezkedve lépett túl egy elvileg hibásan megkonstruált, gyakorlatilag pedig veszélyes követke-

tetések levonására csábító dilemmán utolsó 1945 előtt publikált munkájában: a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című tanulmányban. Megírása idején a dolgozat problematikáját mindenekelőtt a liberális jogállam eszméjét jobboldalról célba vevő támadások megszorodása tette időszerűvé, fő tételei azonban — a pillanat szükségletein túlmutatva — általánosabb érvényű, újabb történelmi tapasztalatok fényénél is sokszorosan helytállónak bizonyult igazságokat rögzítenek. Vitába szállva azzal a felfogással, amely — a modern állam funkcióinak kibővülésére, a közigazgatásra háruló széles körű gazdaságszervezési feladatokra hivatkozva — úgy véli, hogy „a modern, eredményes közigazgatások elengedhetetlen feltétele a végrehajtó hatalomnak a többi államhatalmi ággal, mindenekelőtt a törvényhozással szemben való túlsúlya”,³² leszögezte: „Az eredményesség addig érték, amíg maga is a társadalmi értékszempontok szilárd uralma alatt áll.”³³ Ez a magasabb és átfogóbb jellegű (Bibó későbbi írásaiban is állandóan vissza-visszatérő) érték kategória „az állami feladatok modern, szolgálatszerű felfogása, mely az állami igazgatást tárgyi célok szolgálatának fogja fel”.³⁴ Jogszerűség és eredményesség nem ellentétes princípiumok, hanem „csak a szolgálatszerűségnek és tárgyi céloknak való alárendelődésnek a különböző megjelenési formái”.³⁵

Történelmi dimenzióba helyezve tárgyát, arra is rámutatott, hogy az a tendencia, amely „a közigazgatásból, főleg annak gazdasági vonatkozásaiban (...) egy precíz és kalkulálható apparátust” igyekszik csinálni, „a jogszerűség, a jogállam irányában való fejlődéssel nagymértékben párhuzamos”.³⁶ A megelőző, a feudálizmushoz kapcsolódó fázis szívósan tovább élő maradványa az ellenkező beállítottság, „az állam uralmi szemlélete”: ez „az állami igazgatásban elsősorban egy hatalmi apparátus fenntartását látja, és minden igazgatási

cselekedet végső szempontjának a hatalmi apparátus szilárdságát és presztízsét tekinti, amiből rengeteg demonstratív, presztízs-jellegű és személyi pozíciók fenntartására irányuló igazgatási cselekedet következik”.³⁷ Egy ilyenfajta, uralomra orientált igazgatás viszont éppen hatékonyság és teljesítőképeség szempontjából fölöttébb csekély értékűnek bizonyulhat: „Egy hatalmi szervezet lehet igen erős, ha arról van szó, hogy tudatos ellenállásokat megtörjön, de ugyanakkor ugyanaz a hatalmi szervezet lehet igen kismértékben eredményes, ha arról van szó, hogy intencióit a legkisebb részletekig nagy határfokban keresztül tudja vinni. Ilyenkor tárul eléink az a groteszk látvány, hogy az erős végrehajtó hatalom modern jelszava nevében fellépő uralmi szellemű közigazgatás a legvígabban karöltve marad a legnagyobbfokú szakszerűtlenséggel és a szolgálat szellemének a teljes hiányával.”³⁸

A hatalomgyakorlás tradicionális jellegű, feudalizmusból átmentett módszereit elutasítva, a tanulmány írója figyelmeztetett a sajátosan modern, egyfajta maximális „eredményességet” ténylegesen szavatoló hatalmi technikák létrejöttéből adódó fenyegetésekre is: „A társadalom egészét mind anyagi, mind szellemi síkon megragadni és irányítani képes eredményes közigazgatás (...) a maga instrumentális tökéletességével az eldologiasodásnak, az elembertelenedésnek oly veszélyeit rejti magában, melynek során az eredményesség merő absztrakt bálvánnyá válhatik, elszakadhat a társadalom eleven szükségleteitől és értékvilágától, és megmerevedett, öncélú kimérákká deformálódott sikerképzetek uralma alá kerülhet.”³⁹ (Példaképpen „a modern értelemben eredményes végrehajtó hatalom” által „a legkülönbözőbb gazdasági, katonai és politikai célok érdekében” keresztülvihető „hatalmas áttelepítési műveletek” lehetőségére utalt.) Nem vonta kétségbe annak szükségességét, hogy „a végrehajtó hatalom kicsinyes

beleszólástól mentes, nagy lehetőségek birtokában levő, szabad és — az eredményesség értelmében — erős legyen”.⁴⁰ Ám az egész problémakör kulcsa, a vélt vagy valóságos antinómiák feloldása az ő szemében „a hatalom megnemesítése, spiritualizálása”,⁴¹ „annak az ősi politika-erkölcsi követelménynek” érvényre juttatása volt, „mely a merő hatalomkoncentrációval mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és ésszerű közösségi célját állítja szembe”.⁴²

Még erőteljesebben érvényesült ez a szintetizáló, egymás tagadásaként fellépő igényeket és törekvéseket összhangba hozni kívánó megközelítésmód 1945 utáni írásaiban, amelyekben — felülemelkedve az akkori közélet résztvevőinek gondolkozását meghatározó sémákon és propagandisztikus jelszavakon — a történetfilozófus és szociológus mélyebbre hatoló tekintetével jelölt ki szilárd orientációs pontokat a demokratikus szellemű politikai tevékenység számára. *A magyar demokrácia válságá-*ban szólt a demokráciának arról a kétféle meghatározásáról, amelyek elseje szerint az „mindenekelőtt bizonyos eljárási módok összessége”, a második szerint pedig „harc állapot”.⁴³ Ő olyan értelmezést fogalmazott meg és alkalmazott az 1945 utáni magyar helyzetre, amely mindkét mozzanatot magába foglalta, s a tömegek addig lebéklyózott energiáit megmozgató dinamikus cselekvés jogosultságát elismerve, számolt a nyugalom, biztonság és stabilitás — széles rétegek lelki világába mélyen belegyökeredezett — szükségletével is.

Demokráciáról — mint kifejtette — csak akkor beszélhetünk, ha a nép tudatában van „valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze, először kétségtelenül harc kell és csak azután játékszabály. Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van

szükség, melynek során a jobbágyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét, és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni.”⁴⁴ Magyarországon nem zajlott le „az emberi méltóságnak” ez az „alapvető felkelése”. 1945 „félforradalma” során „a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívülálló, számára elemi erőket”.⁴⁵ Így „a feudális, úri öntudat és a jobbágyi alázat *alaphelyzeteinek* a felszámolása” továbbra is esedékes maradt; ennyiben helyes és jogos azoknak az álláspontja, akik szerint „az 1945-ben megkezdődött forradalmi változást nem szabad megakadni hagyni”.⁴⁶

Ugyanakkor – a rá annyira jellemző, a valóság tényei előtt soha szemet nem hunyó realizmussal – megállapította: „a történeti pillanat teljességgel forradalmiatlan.” Forradalmat pedig – vetette szembe az akkori közhangulatot erősen befolyásoló túlfűtött, voluntarista elképzelésekkel – „csak egy bizonyos határig lehet *akarni* és aki a realitással szemben erőlteti, az előbb-utóbb odajut, hogy a forradalmat markírozni kell”.⁴⁷ Az adott körülmények között – tekintettel az átélt megrázkódtatásoknak, az egymást rohamos gyorsasággal követő fordulatoknak lélektani és tudati kihatásaira – okvetlenül szükség van „a világnézetek között való ide-oda ráncigálódásba halálosan fáradt és beteg országnak politikai értelemben vett pihentetésére is”. A magyar társadalomnak politikai vonatkozásban ugyan nem „híg kosztra”, hanem „nagyon is erős és tartalmas táplálékra van szüksége, de nem drasztikus kísérletekre, mert ez az ország ma nem hisz ilyeneknek s nem is bír ki ilyeneket”.⁴⁸ Bibó a szuverén gondolkodó gesztusával rehabilitált egy, a baloldal szemében diszkreditálódott, de szerinte a demokrácia céljainak érdekében is hasznosítható fogalmat,

amikor hangsúlyozta, hogy a politika nem hagyhatja figyelmen kívül azoknak az embercsoportoknak a mentalitását, amelyek „akár társadalmi helyzetüknél, akár neveltetésüknél, akár temperamentumuknál fogva csupán a biztonságnak egy bizonyos fokán belül képesek élni”, s amelyeknek alapvető igénye „a feltételeknek egy bizonyos kiszámíthatósága, szabályozottsága, rendezettsége, egyszerű és rövid szóval *konzolidáció*”.⁴⁹

Elemzésében maximális élességgel exponálta a válsághelyzetet előidéző, a fiatal magyar demokrácia kilátásait beárnyékoló érdek- és értékkonfliktus összetevőit, az egyaránt méltánylást érdemlő, csak hogy az adott konstellációban egymással szembekerült értékválasztásokat, ámde – híven ahhoz a meggyőződéséhez, hogy „a politikai feladatok ellentmondásai sohasem a tárgyi adottságokban, hanem mindig az ellentétekhez kapcsolódó indulatokban válnak kiegyenlíthetetlenekké”⁵⁰ – mégis lehetségesnek tartotta az antagonizmus feloldását. Az általa javasolt „*tertium datur*” egy olyan, „*határolt és tervezett forradalom*”⁵¹ volt, amely „egy radikális reformprogramnak és a jogbiztonság és rend szükségleteinek egyaránt ki tudja jelölni a maga területét”.⁵² A radikális reformok megvalósítását szorgalmazta „a közszolgálatok, az önkormányzat, a közoktatásügy és a szövetkezetek” vonatkozásában.⁵³ (Ez utóbbiakat mint a termelési és gazdasági társulásnak „radikálisan szabadszellemeű”, belső életükben „minden feudális tekintélytől mentes” formáit képzelte el.⁵⁴) A „közrendészet és az általános gazdaságpolitika” szférájában viszont „a szigorú jogrend és a tőkeelőcsalogató konzolidáció” szempontjait kívánta érvényre juttatni.⁵⁵ Feltételezte a koncepció a politikai élet szerkezetének, belső arányainak bizonyos – a polarizálódás veszélyét csökkentő – módosulását is: ti. a hagyományaiknál, ideológiájuknál és összetételük-nél fogva egyfajta érdek- és értékegyeztető funkció be-

töltésére hivatott középpártok súlyának, befolyásának megnövekedését.

Bibó, aki (mint láttuk) annak idején nem hódolt be az eredményesség posztulátumát a jogszerűség fogalmával szembeállító koreszméknek, mindenkor egyértelműen elutasította azt a felfogást is, amely a társadalmi erőviszonyok radikális megváltoztatását célzó, a tömegeket a „jobbágyi alázat” igájából kiszabadítani és sorsuk uraivá tenni akaró — általa fenntartás nélkül igenelt — politikát összegyeztetetetlennek minősítette a jogszerűség, a jogi szabályozottság követelményével és a demokratikus játékszabályok betartásával. Tagadta, hogy „a játékszabályok tisztelete eleve ellenkeznék a demokratikus lendülettel”, és hozzátette: „Minél hamarabb és minél több ponton jut el egy demokrácia ahhoz, hogy saját demokratikus játékszabályait kiépítheti és veszély nélkül betarthatja, sőt jó betartania, annál jobb.”⁵⁶

A hatalmi viszonyok jogi szabályozása, az új rendszer legitimitását biztosító törvényes alapok létrehozása az ő szemében mindennemű demokratikus fejlődés sine qua non-ja volt. A jogalkotás konkrét kérdéseit azonban Bibó (akit egy bírálója újabban elvont moralizálásra hajlamos „ezoterikus gondolkodó” színében próbált feltüntetni⁵⁷) egyáltalán nem doktrinér módon, hanem nagyfokú rugalmassággal közelítette meg, s éppenséggel nem zárkózott el a konkrét helyzet sajátosságaihoz igazodó, rendhagyó jellegű megoldásoktól — akkor sem, ha ezek nem is ütötték meg mindenben az alkotmányosság „klasszikus”, nyugat-európai normáinak mércéjét. 1946 novemberében így írt a *Válasz* hasábjain: „Legyen (...) bátorságunk a demokrácia önvédelme érdekében a demokratikus kormánykoalíció négy pártjának a demokratikus hatalomban való részesedését és elsőbbségét nyíltan és őszintén, *törvényi eszközökkel* biztosítani — természetesen csak bizonyos időre... Helyesebb e pártoknak egy időre közjogi elsőbbséget adni, mint a de-

mokrácia intézményeit a demokrácia védelmében meghamisítani.”⁵⁸ Be akarta építeni az újonnan kialakítandó államszervezetbe a nemzeti bizottságokat, a demokratikus öngazgatásnak e teljességgel „szabálytalan”, részben (sürgető szükségletek nyomására) spontán folyamatok eredményeként létrejött szerveit is. Már 1945-ben felvette, hogy „érdemes volna megtartani, sőt rendezettebb formában a közigazgatással szerves kapcsolatba hozni a nemzeti bizottságokat, mint olyan szerveket, melyekben nagyobb közéleti aktivitás nyilvánul meg a merőben szavazó tömegek képviselői szerveivel szemben”.⁵⁹ A javaslatot idézett 1946-os tanulmányában is megismételte, és azt indítványozta, hogy a nemzeti bizottságokat – helyzetük jogi rendezése, hatáskörük szabályozása után – „bele kell (...) építeni az önkormányzati közigazgatás szervezetébe mint szűkebb ügyintéző szerveket... s rajtuk keresztül kell biztosítani a vidéki közigazgatásban is a demokratikus koalíció túlsúlyát a társadalmi és politikai reakció és defenzíva szelleme felett”.⁶⁰

Ugyane szellemben fogant az 1956. november 9-i kompromisszumos kibontakozási tervében körvonalazott alkotmányjogi megoldás, amelynek értelmében nem az általános választások megtartása lett volna a további fejlemények jogalapjául szolgáló elsődleges politikai aktus, hanem még azok lebonyolítása előtt „a forradalmi bizottságokból és tanácsokból” létrehozott forradalmi alkotmányozó gyűlésnek kellett volna összeülnie, hogy „az új magyar demokrácia alkotmányjogi és társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával megszabja”.⁶¹ 1957-es *Emlékirat*-ában bizonyos megszorításokkal körülbástyázott – mert a pártalakítást a szocialista vívmányok elismerésének feltételéhez kötő – többpárt-rendszert irányzott elő. Az ilyenfajta szisztémával szemben a liberális ortodoxia nevében emelhető kifogásokat a történelem tanulságaira hivatkozva cáfolta, rámutatva arra, hogy a „klasszikus” alkotmányosság intézmény-

rendszere másutt sem született meg – mintegy varázsszóra – egy csapásra, hanem hosszú és bonyolult folyamatok során, korlátozott részmegoldások átmenetein keresztül érte el a maga kifejtett formáját: „...minden nagy történelmi demokrácia úgy indult el, hogy bizonyos közös alapelvekre nézve előzetes megállapodás alakult ki az ország túlnyomó többségében és az ezeket az alapelveket vitássá tevő álláspontoknak nem volt meg a pártalakítási lehetőségük... Mégis elindulhatott ezen az úton valóságos szabadság azért, mert a kötelezően előírt platform olyan volt, hogy azon az ország túlnyomó többsége elfért.”⁶²

Bibó – egész életművének tanúságtétele szerint – realista gondolkodó volt, de a politikai realizmus az ő szemében nem az erkölcsi nihilizmussal, az alapvető erkölcsi normák cinikus semmibe vételével volt egyértelmű. Élete vége felé írt nemzetközi jogi tárgyú munkájában elvi síkon fordult szembe a csakis önérdék és hatalom kategóriáiban gondolkozó, a politikai cselekvés egyedüli iránytűjének a dzsungel törvényét minősítő vulgáris machiavellizmus, valamint a minden kérdést kizárólag erkölcsi eszmények prizmáján át megközelítő szemléletmód rossz végleteivel. A nemzetközi közösség ügyeit illetően a közvéleményben elterjedt nézeteket jellemezve, megállapította: „Az emberek ebben is szinte skizofrén módon egyszerre vallják mind a kettőt, vagy különféle benyomások hatása alatt felváltva ingadoznak a kettő között: mintha azért hangoztatnák a hatalmi önkény mindenhatóságát, mert keserű csalódások tanították meg őket, hogy a nemzetközi életben ne akarjanak erkölcsi követelményeket alkalmazni; majd ismét azért térnének vissza szinte vak reménnyel az erkölcsi követelményekhez, mert rá kell jönniök, hogy ezek még hiányos érvényesülésükben is szerves tényezői a közösségek szerkezetének, s nélkülük a világ olyan katasztrófák felé halad, melyekben a sokat emlegetett

hatalmi önkény sem képes a maga számításait megtalálni. S a nemzetközi közgondolkodásnak ez a skizofréniája érvényesül a legmagasabb szintű politikában is: külön létezik az öncélú és vakká vált önérdékvédelmi és hatalmi politika, és külön a megmerevedett és ideológiai szólammal terhelt elvi politika, anélkül, hogy a kettő olyan szintézisben tudna egyesülni, mely megérdemelné a „gyakorlati politika” nevet.”⁶³

Bibó egész munkássága a „gyakorlati politika” ilyenfajta szintetizáló jellegű, érdekek és erkölcsi normák létét és erejét egyaránt számításba vevő felfogásán alapul. Az ő realizmusa – a cseh filozófus, Karel Kosík szavait idézve – „értelem és lelkiismeret egységét” testesítette meg, azt az egységet, amelyet elveszítve „az értelem elveszíti a lényegét, a lelkiismeret a valóságot”.⁶⁴ A magyar történelem egyik legnagyobb teher-tételének tekintette azt a tényt, hogy nálunk „értelem és lelkiismeret”, vagy – az ő megfogalmazásában – „a ténylegesen keresztül vihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás” egész korszakokon át szembeke-
rültek egymással. A hatalmi pozíciókat „a hazugság fenn-
álló és érvényesülő konstrukcióját” fenntartás nélkül valóságnak elfogadó „hamis realisták” sajátították ki.⁶⁵ Az ellentétes pólusra: izolációba, „duzzogásba, sértődöttségbe, különtségbe vagy ádáz prófétaságba” szorultak ugyanakkor „a lényeglátás adományával megáldott emberek”, akiket viszont „politikai vezetőknek, irányítóknak, gyakorlati sorrendi kérdések eldöntőinek, az „exigenciák” tudóinak alig lehet elképzelni”.⁶⁶ A pontos diagnózis azért is figyelmet érdemel, mert a Bibó leírta kettősség továbbra is reprodukálódik a magyar értelmiség nem kis hányadának életvitelében és pszichológiájában.

Egyik mondatában úgyszólván axiomatikus tömörséggel határozta meg a felelős, demokratikus politikai

magatartás és közösségi vezetés jellemzőit. Itt arról ír, hogy zsákutcás történelmi helyzetekben „sokkalta nagyobb és fáradságosabb erőfeszítésbe kerül a valóság érzékelésének közvetlenségét, a bajok és veszedelmek lemérésének a félelemmentességét, az erkölcsi mértékek tisztaságát és a helyes cselekvés lendületét megőrizni”.⁶⁷ Kétségtelenül súlyos, jellemet és intellektust maximálisan próbára tevő következmények ezek – mégsem eleve irreálisak és teljesíthetetlenek. Ismerünk rá példát a legutóbbi évtizedek magyar történelméből is: Bibó István személyiségét és életművét.

JEGYZETEK

(Azok a hivatkozások, amelyeknél a szerző neve nincs külön feltüntetve, Bibó István műveire utalnak.)

1. Bibó gondolatrendszerének átfogó igényű bemutatására tudomásunk szerint mindeddig csupán egyetlen írás vállalkozott: Révai András: *Bibó István politikai filozófiája* című, 1960-ban készült dolgozata. (Újra közölve: Révai András: *A túlsó partról*. London, 1957. 173–205. old.) Munkánk során hasznosítottuk ezt a magvas tanulmányt, amelynek eredményeivel megállapításaink helyenként szükségképpen érintkeznek.
2. *Elit és szociális érzék: Társadalomtudomány*, 1942. . sz. 194–197. és 204–206. old.; *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*. London, 1976. 56–57. old.
3. *Vita demokráciánk válságáról, Bibó István hozzászólása: Valóság*, 1946. 1–2. sz. 99. old.
4. *Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet: Harmadik út*. London, 1960. 372. old.
5. *Paralysis*, 89–93. old.
6. Uo., 33–34. old.
7. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után: Válasz*, 1948. október–november. 840. old.
8. *A magyar demokrácia válsága: Valóság*, 1945. 2–4. sz. 42–43. old.
9. Uo. 40. old.
10. *Válság után – választás előtt: Válasz*, 1947. augusztus. 136. old.

11. Uo., 138. old.
12. Uo., 137. old.
13. *Hanák Péter: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés. Magyarország a Monarchiában.* Budapest, 1975. 152. old.
14. *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme: Válasz,* 1947. június. 503. old.
15. *Válság után,* 123. old.
16. *A koalíció választúton: Válasz,* 1947. január. 24. old.
17. *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz,* 1946. november. 126. old.
18. *A koalíció választúton,* 14. old.
19. E. Fehér Pál: *A Bibó-probléma: Kritika,* 1979. szeptember 26. old.
20. Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Budapest, é. n. (1947) 29. old.
21. Uo., 46. old.
22. Uo., 8. old.
23. Uo., 199. old.
24. *A magyar társadalomfejlődés,* 501. old.
25. Szekfű: i. m., 200. old.
26. Uo., 201. old.
27. Uo., 202. old.
28. *A magyar demokrácia válsága,* 27. old.
29. Uo., 17. old.
30. Uo., 24. old.
31. *A pénz: Magyar Szemle,* 1942. április. Klny., 12. old.
32. *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom: Társadalomtudomány,* 1944. 1–3. sz. 36., 57. old.
33. Uo., 55. old.
34. Uo., 44. old.
35. Uo., 47. old.
36. Uo., 46. old.
37. Uo., 44. old.
38. Uo., 51. old.
39. Uo., 54. old.
40. Uo., 54. old.
41. Uo., 42. old.
42. Uo., 58. old.
43. *A magyar demokrácia válsága,* 46. old.
44. Uo., 26. old.
45. Uo., 28. old.
46. Uo., 29. old.
47. Uo., 29. old.

48. Uo., 28. old.
49. Uo., 15. old.
50. Uo., 29. old.
51. Uo., 29. old.
52. Uo., 33. old.
53. Uo., 30. old.
54. Uo., 30. old.
55. Uo., 30. old.
56. *Összeesküvés és köztársasági évforduló: Válasz*, 1947. február. 183. old.
57. E. Fehér Pál: *A Bibó-probléma*, 27. old.
58. *A koalíció egyensúlya*, 123. old.
59. *A magyar demokrácia válsága*. 30. old.
60. *A koalíció egyensúlya*, 124. old.
61. *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására: Harmadik út*, 359. old.
62. *Emlékirat*, 378. old.
63. *Paralysis*, 7–8. old. (A magyar nyelvű kéziratból idézve.)
64. Karel Kosík: *Értelem és lelkiismeret: Valóság*, 1968. május 112. old.
65. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem: Válasz*, 1948. április. 309. old.
66. Uo., 310. old.
67. Uo., 311. old.